

Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон): націонал-комунізм «екстериторіальної нації»

Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон) є однією з найцікавіших і дотепер маловивчених течій в історії східноєвропейських націонал-комуністичних рухів. Її утворення стало наслідком двох розколів у ЄСДРП(ПЦ) в Україні й Білорусі, що відбулися у 1918 і 1919 роках відповідно.

Наслідком першого розколу стало декларування підтримки правим крилом Поалей-Ціон в Україні Української Народної Республіки на противагу прорадянській позиції лівого крила. Натомість, другий розкол відбувся у 1919 році на території, контрольованій радянськими військами. Ліве крило ЄСДРП(ПЦ) у цей час мало легальний статус і брало участь у радах (такі партії в тогочасних документах мали назву «радянських»). Цей другий розкол відбувся не одномоментно, однак його офіційне оформлення можна чітко датувати серпнем 1919 року. У цей час унаслідок наступу денікінської армії з півдня й військ УНР із заходу Червона армія була змушена відступити на північ. У цих умовах частина більш поміркованих членів лівого крила Поалей-Ціон залишилася в українських губерніях, а більш радикально налаштовані члени партії відійшли з червоними військами. Ті, хто відступив, організували в Гомелі так звану Гомельську конференцію Поалей-Ціон комуністів. На ній було окреслено ідейні позиції нової партії, але поки що не проголошено її окремішність і не сформульовано її нову назву. Це було зроблено кількома місяцями пізніше.

Резолюції цієї конференції з'явилися друком у першому числі органу ЦК новознасної партії — московській газеті «Накануне» — у грудні 1919 року. Прикметно, що створена в листопаді, тобто дещо раніше, газета українського бюро ЦК ЄКП(ПЦ) «Коммунистическое слово» не опублікувала цих текстів чи навіть уривків із них. Власне, її обсяг (формально це був бюлетень газетного фор-

мату, а не повноцінна газета чи журнал) не дозволяв публікувати великі матеріали, однак є ймовірність, що їх повних текстів просто не було в Києві на момент виходу перших чисел цього видання.

Важливо відзначити, що преса цієї партії продовжувала використовувати лише гасло «Пролетарі всіх націй, об'єднуйтесь!» (саме у такому «екстериторіальному» варіанті; ця форма використовувалася ПЦ з 1917 року), але відкинуло інший парафраз відомого гасла: «Єврейські пролетарі всіх країн, об'єднуйтесь!» Остання версія використовувалася як другий партійний девіз і зазвичай друкувалася під першою, причому ліве крило Поалей-Ціон використовувало його ще в липні 1919 року, за місяць до розколу¹. Таким чином, можна дійти висновку про те, що творці нової партії, з одного боку, не відкидали екстериторіальності євреїв, а з іншого не вважали за потрібне наголошувати на окремішності єврейсько-го пролетаріату від неєврейського в межах окремих країн.

Не буде зайвим відзначити, що орган українського бюро виходив із приміткою «Печатается на русском языке по техническим причинам», оскільки цільова аудиторія ЄКП(ПЦ) була переважно їдишомовною. Натомість, у «Накануне» такої примітки не було, хоча вміщені в ньому тексти були значно важчими для сприйняття ненативними носіями російської. Вочевидь, з точки зору лідерів партії цільова аудиторія центрального органу її ЦК була більш мовно асимільованою за низовий партійний актив в Україні.

У згаданій вище резолюції стверджувалося: світ поділено на «два ворожі табори». З одного боку її автори бачили «імперіалістичні держави, організовані в Лігу Націй», а з іншого — «країни, у яких перемогла соціалістична революція». Враховуючи, що Угорську Радянську Республіку було ліквідовано за два тижні до ухвалення цього документа, можна зробити висновок, що слово «країни» у множині вжито на позначення офіційно незалежних радянських республік на теренах колишньої Російської імперії. Передусім могло йтися про Радянську Росію й Радянську Україну. Можна також згадати, що саме в ці тижні (кінець серпня — поча-

¹ Див., наприклад, лого гектографованого бюлетеня «Бюллетень секретариата Главного комитета Евр. Соц.-дем. Раб. Партии на Украине» (1919. №1. С. 1).

ток вересня 1919 року) найбільша українська націонал-комуністична партія — Українська комуністична партія (боротьбистів) [у майбутньому близький партнер ЄКП(ПЦ)] — запропонувала Комуністичному Інтернаціоналові проект Конституції майбутньої Федерації Радянських Республік². Згаданий документ відзначався виразним бажанням гарантувати якнайширші повноваження окремих членів цього об'єднання. У той самий час, «Резолюція про політичний момент» Гомельської конференції засудила створення «так званих “незалежних” малих національних держав», що, на думку авторів документа, використовувалися як «зброя в боротьбі проти революційних країн»³. Відзначимо, що ідеологи ЄКП(ПЦ), як, до речі, і боротьбисти та більшість більшовиків, використовували слово «держава» з негативною конотацією і позначали ним винятково державні утворення, які вважали буржуазними. Щодо радянських республік вони вживали лише слова «країна» або «республіка», тож із цитованого пасажу навряд чи можна робити висновок про несприйняття ними формальної незалежності УСРР.

Поряд із тим, майбутня ЄКП(ПЦ) висунула вимогу адаптувати «політику робітничого класу» до «економічних умов, особливо-го способу життя й етнічної структури кожної країни». Ці їхні вимоги є цілковито ідентичними до тогочасних вимог українських боротьбистів, озвучених як у їхньому проекті Конституції Всесвітньої Федерації Радянських Республік, так і в численних полімічних матеріалах боротьбистської преси щодо створення окремої Вищої ради народного господарства УСРР, проведення в республіці земельної реформи за окремим сценарієм, а не за схемою, апробованою в РСФРР, українізації системи освіти тощо. Ставлення ж ЄКП(ПЦ) до радянської влади як такої і трактування цією партією пролетаріату як «революційного авангарду» не відрізнялося від позицій решти «радянських партій» (з певними особливостями-

² Див. опублікований нами текст документа у: *Гірік С.* Централізація без центру? Боротьбистський проект “Федерації Радянських Республік” // Київська старовина. 2012. №4. С. 138–148.

³ Резолюция о политическом моменте (т. т. М. Барнгольца и М. Герра) // Накануне. 1919. №1. С. 10.

ми у боротьбистів і борьбистів, які виокремлювали страту «сільського пролетаріату» всередині селянства).

Природно, що на відміну від українських націонал-комуністів (і, зокрема, боротьбистів, які наполягали на створенні окремої червоної армії в кожній радянській республіці), автори розглянутої резолюції не виголошували бажань створити гіпотетичну «Єврейську Червону армію». Натомість, вони вимагали посилити Червону армію, яка вже існувала. У цьому ЄКП(ПЦ) продовжувала думки єврейських соціалістичних партій у Центральній Раді, які на початку 1918 року, під час першої — порівняно слабкої — хвилі погромів не підтримали ідею створення загонів єврейської самооборони навіть у рамках системи збройних сил УНР. ЄКП(ПЦ) особливо наполягала на практичній реалізації законодавчих актів із національного питання, випущених органами радянської влади. У документах цієї партії можна побачити й вияви планів аграризації євреїв із штетлів: «Залучити ремісників, яких витіснено [з економічного життя], до виробничої активності й включити їх у сільське господарство й до галузей промисловости, пов'язаних із сільським господарством»⁴. Цю ідею також було озвучено у статті Бенціона Рубштейна «До проблеми аграризації єврейських мас», перша частина якої побачила світло в тому ж числі «Накануне», що й розглянутий документ⁵.

«Резолюцію з національного питання» Гомельської конференції підготував «товариш Шолом» (його справжнє ім'я не згадується в документах). Це — основний ідеологічний текст із цієї теми, оприлюднений ЄКП(ПЦ) до її розпуску у 1922–1923. Його ключові положення:

- «побудова» так званих «робітничих націй» із пролетарів кожної етнічної групи;
- обстоювання тези про допоміжну роль «персонального» принципу вирішення «національного питання» поряд із

---

⁴ Там само.

⁵ Рубштейн Б. К вопросу об аграризации еврейских масс // Накануне. 1919. №1. С. 5–6.

«територіальним» як основним у капіталістичному суспільстві з одного боку і

- допоміжну природу «територіального» принципу вирішення «національного питання» порівняно з «персональним» як основним у соціалістичному з іншого; автор документа аргументував це тезою про занепад значення понять «національна меншина» і «національна більшість» у соціалістичному суспільстві;
- наступний пункт документа — ідея централізації господарського життя й децентралізації «культурної творчості» й «національно-індивідуального» життя. Вона є доволі близькою до майбутньої офіційної в СРСР доктрини про національні культури як «національні за формою й соціалістичні за змістом», виголошеної Йосифом Сталіним 1925 року. На відміну від ідеологів ЄКП(ПЦ), тогочасні українські націонал-комуністи (зокрема, боротьбисти) обстоювали ідею про необхідність створення окремих вищих рад народного господарства в кожній республіці, тобто вимагали певної децентралізації управління економікою, що, власне, відрізняло їх як «територіальних» націонал-комуністів від ЄКП(ПЦ) як націонал-комуністів «екстериторіальних»;
- боротьба за радянську владу необхідна для справжнього національного визволення (озвучуючи цю тезу, Шолом спеціально навів приклад України);
- на ранніх стадіях «соціалістичної реконструкції»⁶ національна автономія (як територіальна, так і персональна) необхідна як засіб проти «національного ігнорування» (на думку автора, після соціалістичної революції національна дискримінація є неможливою, однак на зміну їй може прийти «національне ігнорування»);
- національна автономія євреїв на ранніх етапах соціалістичної реконструкції може реалізуватися через єврейські секції всередині виконавчих органів влади, які пізніше мають бути реорганізовані у єврейські робітничі ради;

⁶ Автор документа вживає цей термін.

- сфера відповідальності таких єврейських автономних органів мала охоплювати питання культури й освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги, аграризації і продуктивізації євреїв і їхньої еміграції⁷.

У 1919 році ідеологи ЄКП(ПЦ) не декларували повної відмови від сіоністських ідей, але суттєво їх переосмислили. Гомельська конференція ухвалила спеціальну резолюцію «Про нашу палестинську діяльність», у якій стверджувалося, що економічне становище євреїв на землях, на яких владу взяв «робітничий клас», радикально не змінилося⁸. У той самий час, розвиток революційних подій і Громадянської війни призвів до зубожіння євреїв і зробив неможливим продовження їхньої традиційної господарської діяльності. Це спричинило необхідність політики продуктивізації й аграризації євреїв. Однак у діаспорі масштабна діяльність такого типу є неможливою, тож єврейські автономні органи влади мусять «зосереджувати маси єврейських емігрантів у єдиній країні, до якої єврейська імміграція була загалом успішною і де створення єврейського населення з повною (*нормальною*) соціальною структурою є можливим. Це Палестина». Автори документа наголошували, що цей процес мав здійснюватися під контролем Третього Інтернаціоналу. Вони пропонували (як це і здійснювали *халуцїм* у попередню добу) «аграризувати» євреїв у діаспорі для підготовки їх до роботи на землі в Палестині. На відміну від земель *галуту*, у Палестині ідеологи ЄКП(ПЦ) вважали бажаним і можливим створення власне єврейської червоної армії («*єврейських червоних легіонів*»). Ця теза знов зближує їх із українськими боротьбістами — лідери ЄКП(ПЦ) вважали, що власна червона збройна сила стане можливою на окремій єврейській території, але євреї як екстериторіальна нація не потребують окремої армії.

Наприкінці серпня 1919 року відбулася московська конференція новоствореної партії. Вона ухвалила резолюцію «Про Всесвіт-

⁷ Резолюция о национальной политике (товарища Шолома) // Накануне. 1919. №1. С. 11.

⁸ Резолюция о нашей палестинской деятельности (т. М. Герра) // Накануне. 1919. №1. С. 11–12.

ню Єврейську комуністичну партію». Цей документ стверджував, що під час революції єврейський пролетаріат усіх країн (як капіталістичних, так і соціалістичних) перебуває в однаковій економічній і політичній ситуації. Така теза кардинально суперечила поглядам правлячої партії на це питання. Крім того, ця резолюція наголошувала, що основним завданням усіх єврейських комуністичних груп у світі є створення соціалістичного суспільства в Палестині (автори уникали не лише слова «держава», а й навіть терміну «республіка»). Таким чином, вони мусили створити Всесвітню єврейську комуністичну партію, що координувала б ці спроби. 1920 року було створено організацію з подібними цілями (Всесвітній комуністичний фартбанд Поалей-Ціон — Вельтфартбанд). Спершу вона співпрацювала з обома течіями колишнього лівого крила ЄСДРП(ПЦ) у колишній Російській імперії, однак пізніше продовжила співпрацю лише з поміркованішою — майбутньою ЄКРП(ПЦ).

Усі ці тези було повторено у Декларації ЄКП(ПЦ) у вересні 1919 року, коли вперше було вжито офіційну назву новоствореної партії.

ЄКП(ПЦ) створила децентралізовану партійну організаційну структуру і була відкрита до співпраці з іншими політичними силами. Окрім ЦК у Москві, вона сформувала Українське центральне бюро Центрального комітету в Києві. Останнє, як ми вже згадували, не лише публікувало власну пресу, а й почало робити це на місяць раніше, ніж ЦК. Власне, не можемо не відзначити, що більшість членів ЄКП(ПЦ) жили й працювали саме в Україні й Білорусі. Перебування ЦК в Москві зумовлювалося винятково технічною зручністю контактів партійних лідерів із ЦК РКП(б) і Виконавчим комітетом Комінтерну.

Важливо, що в першому ж циркулярі «До всіх партійних організацій» Українське бюро цієї партії декларувало бажання співпрацювати в Україні з УКП(б), КП(б)У й Українською партією лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), згадавши на першому місці не більшовиків, тобто правлячу партію, а боротьбистів⁹. Цю тезу було розвинено у резолюції ЦК партії в Москві від

⁹ Коммунистическое слово. 1919. №2. С. 1.

січня 1920 (у новому документі більшовиків і боротьбистів навіть не було згадано як партнерів, цю роль було зарезервовано лише за боротьбистами): «У процесі політичної роботи в останній час ми відзначили суттєве зближення з УКП(б), викликане близькими ідеологічними позиціями обох братських комуністичних партій. Центральний комітет пропонує Українському центральному бюро почати перемовини з керівництвом УКП(б) про подальший розвиток цього зближення в центрі й на місцях»¹⁰. Лідери Українського центрального бюро ЄКП(ПЦ) опублікували низку компліментарних статей про боротьбистів у своїй пресі. Боротьбисти зробили те ж саме зі свого боку. Крім того, один із лідерів ЄКП(ПЦ) в Україні, Яків Яшин¹¹, прочитав кілька лекцій про ідеологію й діяльність своєї партії в боротьбистських робітничих клубах Києва, а члени ЦК УКП(б) Олександр Шумський і Михайло Полоз прочитали лекції про свою партію у створених екапістами робітничих клубах імені Бера Борохова. Ця співпраця припинилася лише в березні 1920 року, коли активізувалися перемовини між більшовиками й боротьбистами про умови поглинання останніх правлячою партією. Після того, як у квітні 1920 року УКП(б) припинила існувати, ЄКП(ПЦ) втратила свого єдиного «природного союзника» на політичному полі УСРР.

Кількома місяцями раніше ЦК ЄКП(ПЦ), як і ЄСДРП(ПЦ), майбутньої ЄКРП(ПЦ), спробував подати заявку на вступ до Третього Інтернаціоналу. Ясна річ, ця спроба виявилася невдалою. Після цього ЄКП(ПЦ) опинилася в політичній ізоляції, її співпрацю з правлячою партією було суттєво обмежено. Коли 1921 року Всесвітній комуністичний фербанд було допущено до роботи у Третьому конгресі Комінтерну (це не означало прийому організації до Третього Інтернаціоналу), членам Вельтфарбанду від ЄКП(ПЦ) і ЄСДРП(ПЦ) не було дозволено взяти в ньому участь навіть із дорадчими голосами¹².

¹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 41, оп. 1., спр. 173, арк. 2.

¹¹ Цікаво, що в україномовних текстах він послуговувався українізованою формою «Яшко» замість русифікованої «Яшин».

¹² Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б) и Коминтерн: 1919—1943 гг. Документы / Под ред. Г. М. Адибекова и др. М.: РОССПЭН, 2004. С. 51—52.

1922 року ЄКП(ПЦ) охопила глибока криза. Ця партія була надто відкрита до співпраці з неєврейськими політичними групами, щоб і надалі існувати ізольовано. Її лідери були надто пов'язані з щоденним життям русифікованих єврейських робітників і дрібних ремісників, щоб і надалі в радянських умовах обстоювати сіоністські принципи. Не можна залишати поза увагою, що більшість їхніх партійних документів було написано й опубліковано російською, що відрізняло її від ЄСДРП(ПЦ)/ЄКРП(ПЦ), яка значно частіше друкувала свої матеріали на їдиш. Один із лідерів мінської організації ЄКП(ПЦ) Цві Фрідлєнд (майбутній відомий історик-марксист, перший декан історичного факультету Московського державного університету після його відновлення 1934 року) у 1921 році, одразу після свого навернення на більшовизм, видав памфлет «Комуністичний інтернаціонал і комуністичний поалей-ціонізм», у якому описав цю кризу і її причини з точки зору учасника подій. Прикметно, що хоч адресатом цього тексту й були поалей-ціоністи (у ньому міститься забагато інформації про внутрішньопартійну кухню, яка просто нецікава людині ззовні), його було написано й надруковано російською мовою¹³.

У грудні 1922 року Третій з'їзд ЄКП(ПЦ) ухвалив рішення про розпуск партії і прийняття політики РКП(б) з національного питання. Упродовж 1923 року багато її організацій на місцях було поглинуто євсекціями РКП(б), КП(б)У й КП(б)Б.

Ми вважаємо, що причиною розколу всередині лівого крила ЄСДРП(ПЦ) і виокремлення ЄКП(ПЦ) стала більша «екстериторіальність» ідей частини активістів партії, викликана щільнішими контактами її лідерів із русифікованою частиною єврейського пролетаріату. Саме тому, на відміну від ЄКРП(ПЦ), яка зберігала ізольоване існування в СРСР до 1928 року, керівництво ЄКП(ПЦ) віддало перевагу практичній роботі всередині правлячої партії.

¹³ Фридлєнд Ц. Коммунистический интернационал и коммунистический поалей-ционизм. Минск: Государственное издательство Белоруссии, 1921.